

[11, 1 – 125]. Для підйому сільського господарства звільнених областей тильові райони направляли також своїх спеціалістів. Так, за час з 25 серпня по 1 грудня 1943 г. було відкомандировано керівників і низових партійних, радянських, промислових і сільськогосподарських працівників Чкаловської області в кількості 1913, з них в УРСР 1204, або 63%. Усього за 1943 г. відправлено 4996 осіб, в тому числі сільськогосподарських працівників – 2082, з них на Україну – 377 осіб, або 18% від загальної кількості. Серед них було 23 керівники МТС, 63 агрономи, 16 ветеринарів, 64 керівники колгоспів, 23 керівники відділеннями совхозів, 17 зав. райзо і т.д. [12, 26, 13]. А з 1944 г. кількість сільськогосподарських працівників, відкомандированих на Україну, зростає. Так, за 1944 г. було направлено в звільнені райони 5841 осіб, в т.ч. сільськогосподарських працівників – 656, з них на Україну – 409 осіб, або 62%. А з 1 січня по 1 вересня 1945 г. направили по неповним даним 145 сільськогосподарських працівників, з них на Україну – 58 осіб, або 40% [13, 24]. Таким чином, основна частина сільськогосподарських працівників з Чкаловської області направлялась в Українську республіку. К кінцю 1943 г. в звільнені райони країни з Чкаловської області були направлені також 189 лікарів, з них на Україну 103 лікарів (54,5%) і 87 медсестер [14, 55].

Уся ця допомога тильових районів країни дала можливість Україні вже в 1944 г. освоїти 71% довоєнної посівної площі, к кінцю 1945 г. – ввести в дію близько 30% довоєнних виробничих потужностей [1, 763]. В цьому є і заслуга сільських працівників Чкаловської області і Башкирії. Ця братська допомога була надана, незважаючи на те, що сільські працівники Башкирії і Чкаловської області переживали більші труднощі з продовольством. Саме в 1943–1944 гг. на Южному Уралі спостерігаються місцеві осередки голоду і пік захворюваності септичної ангіною – захворювання голодних людей. К септичній ангіні додавалися і інші захворювання, викликані поганим харчуванням: кишечні, дистрофія, виснаження.

10. ЦДНІОО. – Ф. 371. – Оп. 8. – Д. 926.
11. ЦДНІОО. – Ф. 371. – Оп. 8. – Д. 924.
12. ЦДНІОО. – Ф. 371. – Оп. 8. – Д. 923.
13. ЦДНІОО. – Ф. 371. – Оп. 8. – Д. 923.
14. ЦДНІОО. – Ф. 371. – Оп. 7. – Д. 79.

М.М. Чиж

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ НКВС-НКДБ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В 1943 – 1944 РР.

З початком звільнення східних районів Української РСР відразу розпочався процес відбудови сільського господарства і налагодження сільськогосподарського виробництва. Ці завдання виконували радянські, партійні та господарські установи. Не залишилися осторонь вказаної роботи й правоохоронні органи, які взяли активну участь у відбудовних процесах аграрного сектору економіки республіки.

Питання діяльності органів НКВС-НКДБ в означений період певною мірою висвітлено у радянській та вітчизняній історичній літературі [1]. Разом з тим, поза увагою дослідників залишився такий аспект, як діяльність правоохоронних органів у сфері сільського господарства УРСР після вигнання окупантів. Враховуючи це в представлений публікації ставиться мета на основі архівних документів розглянути основні функції правоохоронних органів у ході відбудови сільського господарства на території Лівобережної України в 1943 – 1944 рр. та їх роль у цьому. Предметом дослідження є діяльність органів НКВС-НКДБ у сфері сільського господарства на території Лівобережної України в 1943 – 1944 рр. Об'єктом виступають самі органи НКВС-НКДБ в період Великої Вітчизняної війни.

Одним із напрямків роботи органів НКВС-НКДБ у 1943 – 1944 рр. на звільненій від загарбників території Лівобережжя було відстеження стану справ у виробничій сфері сільського господарства та інформування за його наслідками центральних та місцевих владних і господарських структур. Це дозволяло останнім у більш повній мірі володіти ситуацією на селі й оперативно приймати необхідні розпорядчі рішення, спрямовані на ліквідацію наявних проблем та недоліків. Так, весною 1943р. надзвичайно цінною для органів влади була інформація підрозділів НКВС щодо питань, пов'язаних з проведенням весняної посівної кампанії. Зокрема, у травні 1943 р. на адресу секретаря ЦК КП(б)У М.С. Хрушова Народним комісаріатом внутрішніх справ УРСР була направлена доповідна записка про хід весняної сівби в колгоспах Ворошиловградської та Харківської областей, у якій ґрунтовно аналізувалися проблеми, що мали місце під час посівної в названих областях. У документі зазначалося, що наявна в областях незначна кількість тракторів на полях взагалі не працювала через відсутність паливо-мастильних матеріалів, мала місце гостра нестача живого тягла та посівного матеріалу. На підставі отриманої інформації керівництвом республіки було вжито ряд заходів, спрямованих на поліпшення ситуації з матеріально-технічним забезпеченням посівних робіт.

1. Великая Отечественная война 1941 – 1945. Энциклопедия. – М., 1985.
2. Безверхний А.З. В едином боевом лагере. Очерк о работе Оренбургской областной партийной организации в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.). – Челябинск, 1965; Швыдченко В.И. Оренбургская областная партийная организация в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941 – 1945 гг.). – Оренбург, 1967; Гибадуллин Б.Г. Советская Башкирия в годы Великой Отечественной войны. – Уфа, 1971; Ахмадиев Т.Х. Башкирская АССР в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945. – Уфа, 1984; Урал – фронту / Под ред. Митрофановой А.В. – М., 1985 и др.
3. Очерки истории Башкирской организации КПСС. – Уфа, 1973.
4. Красная Башкирия. – 1944. – 25 марта.
5. ЦГИАРБ. – Ф. 933. – Оп. 1. – Д. 4657.
6. Очерки по истории Башкирской АССР. Т. 2. – Уфа, 1966.
7. ГАОО. – Ф. 846. – Оп. 2. – Д. 321. – Л. 30; Ф. 1081. – Оп. 4. – Д. 1856.
8. ГАОО. – Ф. 1081. – Оп. 4. – Д. 1856.
9. ЦДНІОО. – Ф. 371. – Оп. 7. – Д. 79.

Особлива увага органів НКВС приділялася питанням виконання місцевим керівництвом покладених на них завдань по організації посівної кампанії. Виявлялися факти неналежного виконання окремими з них своїх функціональних обов'язків, що негативним чином позначалося на організації роботи. Як встановлено правоохоронцями, були непоодинокі випадки, коли керівники відповідних обласних служб зовсім не виїжджали у відстаючі по сівбі райони, не володіли реальною ситуацією в колгоспах та, відповідно, не вживали адекватних заходів по покращенню стану справ у сільському господарстві. У полі зору правоохоронних структур були й питання дотримання вимог агротехніки при проведенні посівної. У цій сфері було виявлено чимало грубих порушень, зокрема, посів зернових по стерні без попереднього обробітку ґрунту, недотримання сівозміни культур. Про всі виявлені недоліки та порушення обласні Управління НКВС інформували керівні партійні, радянські та господарські органи, які вживали заходи щодо їх виправлення [2, 9–11].

Влітку – восени 1943р. увага правоохоронців зосереджувалася на питаннях, пов'язаних з процесом збирання врожаю та його збереження. В одній із інформацій НКДБ УРСР від 14 вересня 1943р. на ім'я секретаря ЦК КП/б/У Д.С. Коротченка вказувалося, що в багатьох визволених районах Сумської та Полтавської областей на полях знаходиться велика кількість ще не зібраного врожаю, у тому числі необмолоченого в копицях. У зв'язку з загрозою втрати врожаю через початок осінніх дощів, Наркомат держбезпеки ставив питання про вжиття рішучих заходів по прискоренню збирання збіжжя [2, 18].

При підготовці інформаційних документів для партійно-державних та господарських структур, пов'язаних зі станом справ у сільському господарстві республіки, правоохоронні органи використовували, крім офіційних, оперативні джерела інформації. Досить значну інформацію вони одержували внаслідок проведення цензури листів, які адресувалися червоноармійцям членами їхніх родин. Одержана таким чином інформація узагальнювалася та направлялася в обласні комітети КП/б/У для перевірки та вжиття заходів. Так, наприклад, до Харківського обкому партії відділом військової цензури НКДБ у березні 1944 р. були направлені для відповідного реагування виписки з листів жителів області. В одному з листів від жителя Богодухівського району зазначалося, що "... колгосп існує погано. Половина стіжків ще не молочено, возів не вистачає, хомутів не вистачає та й коні дуже погані. Єрмолай Микитович у нас голова, але він дуже поганий, гірше баби. Машина поламалась, він і голову повісив. Не шукає ніде, не вимагає в МТС. А хліба ще багато не молоченого. Готуватися до посівної ні з чим. Немає ні сівалок, ні плугів, ні посторонок, та й коваля жодного немає...". В іншому листі повідомлялося про таку ж складну ситуацію в селі: "... У колгоспі у нас іде зараз підготовка до весняної посівної кампанії і сій як хочеш 719 га землі, 20 шт. корів, коней немає, людей 50 чоловік. Особливо становище тяжке і кожен без хати..." [3, 45–49]. Здобуті матеріали невідкладно направлялися спецслужбою органам влади для реагування.

Представники правоохоронних структур (як правило, керівники обласних Управлінь НКВС-НКДБ)

були присутні практично на всіх засіданнях бюро обкомів КП/б/У. При обговоренні питань, пов'язаних з відбудовою та функціонуванням сільського господарства, вони надавали членам бюро необхідну інформацію по своїй лінії роботи та брали участь у виробленні й прийнятті рішень, спрямованих на підвищення ефективності господарювання, збирання і збереження врожаю, недопущення його розкрадання, виконання планів хлібозаготівель тощо [4, 45, 49, 56].

Відразу після звільнення сільських населених пунктів правоохоронні органи здійснювали заходи по виявленню ворожих агентів, зрадників, осіб, які працювали в німецьких адміністративних органах. Відомчими директивами правоохоронці були зорієнтовані на те, що наявність антирадянських елементів серед управлінських кадрів та рядових колгоспників є однією з основних причин незадовільного стану в сільському господарстві. Було виявлено чимало працівників середньої та нижчої керівних ланок, які працювали на відповідних посадах при окупаційній владі. Так, наприклад, на посаді старшого агронома Велико-Бурлуцького району Харківської області працював А. Рагулін, який при німцях обіймав посади дільничного агронома та старшого механіка районної МТС і приймав активну участь у відновленні окупантами машинотракторного господарства. Голова колгоспу ім. Леніна Старобільського району Ворошиловградської області С. Плахотя під час окупації працював обліковцем, допомагав нацистам відбирати у населення худобу. Голова Герасимівської сільської ради Станично-Луганського району цієї ж області за часів окупації працював на посаді бухгалтера маслосирзаводу. Їх, так само як і чимало інших осіб даної категорії, було звинувачено у саботажі заходів по відновленню сільського господарства та заарештовано. Як свідчать архівні документи, в ході слідства практично всі вони давали свідчення про свої контакти з німецькими спецслужбами в часи окупації [2, 11].

На кінець 1943р. на звільненій від окупантів території УРСР правоохоронними органами лише за звинуваченнями у саботажі в ході відбудови сільського господарства було арештовано 73 особи, які підпадали під категорію "антирадянських елементів" [5, 46]. Разом з тим, такі заходи негативно позначалися на темпах та якісному рівні відбудови аграрного сектору, оскільки й без того в умовах гострої нестачі робочої сили на селі, фактично вилучалися фахівці, які повинні були відігравати організуючу роль на різних ділянках роботи.

Важливим напрямком роботи правоохоронних органів у сільській місцевості було виявлення осіб, причетних до скоєння злочинів. Проте, нерідко зібраних правоохоронцями матеріалів не було достатньо для притягнення тієї чи іншої особи до відповідальності. Але й залишати наявну інформацію без уваги спецслужби також не мали права. Тому з метою запобігання можливих негативних наслідків від діяльності потенційних "ворогів народу" правоохоронні структури про виявлені факти інформували місцеві органи влади для відповідного реагування. Наприклад, одне з таких інформувань про наявність матеріалів компрометуючого характеру стосовно агронома Д.Д. Бельговського Богодухівським райвідділом УНКДБ у Харківській

області в червні 1944р. було направлено керівництву Богодухівського райкому партії. Суть справи полягала в тому, що він проживав на окупованій території та працював при німецькій владі агрономом в одному з господарств. І хоча фактів вчинення кримінально карних злочинів Д.Д. Бельговським радянськими органами держбезпеки не було встановлено, все ж у вказаному листі містився висновок про недоцільність перебування Д.Д. Бельговського на посаді агронома [6, 110].

З точки зору тодішньої влади такі заходи були виправданими – особи, які залишилися в окупації та при цьому виконували певні роботи, вважалися такими, що працювали на ворога, на зміцнення його військового потенціалу. Це було серйозною підставою для недовіри цій категорії людей та приводом для недопущення їх на певні керівні посади. Але такий підхід значною мірою шкодив справі відбудови зруйнованого господарства, оскільки фахівці зі значним досвідом роботи (наприклад, той же Бельговський, як свідчать архівні документи, займався агрономією ще до революції 1917 року) не допускалися до відповідальних робіт, що потребували насамперед спеціальної фахової підготовки. А таких людей, очевидно, була досить велика кількість.

Особливу увагу правоохоронні органи приділяли боротьбі з розкраданнями врожаю під час його збирання, подальшому збереженню та сприянню здачі хліба державі. Осіб, причетних до крадіжок, підпалів урожаю і т.п., керівництво НКВС вимагало негайно арештовувати, слідство проводити в найкоротші терміни та судити по законах воєнного часу. Так, лише впродовж грудня 1943 р. – січня 1944 р. у звільнених районах Лівобережжя було заарештовано та притягнуто до відповідальності 135 саботажників хлібоздачі, з яких 20 голів колгоспів. Крім цього, за фактами крадіжок зерна арештовано 47 осіб, у тому числі 5 голів колгоспів. Зокрема, Ново-Санжарівським райвідділом УНКВС у Полтавській області арештовано голову колгоспу імені "ХТЗ" с. Попівка Г.С. Волоського, який не забезпечив виконання колгоспом завдання по здачі хліба державі та незаконно присвоїв 20 ц зерна. За подібний злочин був заарештований голова колгоспу "Рідне поле" Акімовського району Запорізької області Я.П. Горбунов, на подвір'ї якого було знайдено 20 ц зерна пшениці та ячменю. Військовим трибуналом Горбунова засуджено до 10 років позбавлення волі з конфіскацією всього належного йому майна. Виявлено факт крадіжки з колгоспної комори 25 ц пшениці головою одного з колгоспів Куйбишевського району Запорізької області С.А. Беліковим, який, до того ж під приводом необхідності купівлі коней продав 70 пудів насіння соняшника, а отримані кошти привласнив [7, 22 – 27].

У результаті розслідування злочинів указаної категорії органами НКВС встановлено, що найчастіше крадіжки зерна ставали можливими через порушення в обліку зібраного врожаю. Так, Новосвітловським райвідділом УНКВС у Ворошиловградській області арештовані голова колгоспу "Комсомолец" Безверхий В.І. та обліковець даного господарства Парінов І.І., які умисно приховали від обліку 741 ц зерна різних культур з метою розкрадання. Як правило, викрадене зерно розкрадачі ховали в ямах або в інших схованках. Станом на 1 січня 1944р. в населених пунктах Лівобережної України

енкаведистами було виявлено 143 ями та інших схованок, з яких вилучено понад 269,6 т викраденого зерна [5, 44 – 46]. Тільки у Дніпропетровській області виявлено 52 ями, у яких було сховано 128 т збіжжя. Зокрема, в радгоспі № 6 цієї області в декількох ямах зберігалось біля 100 т зерна різних культур. Протягом останніх трьох місяців 1943р. Управлінням НКВС у Дніпропетровській області за саботаж здачі врожаю та крадіжки колгоспного зерна було притягнуто до кримінальної відповідальності 32 особи, з яких 20 заарештовано [8, 30 – 33].

У 1944р. органами НКВС у результаті здійснення заходів по викриттю фактів розкрадання врожаю також було зафіксовано ряд випадків крадіжок зерна. Наприклад, Шевченківським райвідділом УНКВС у Харківській області викрита й ліквідована злочинна група у складі 5 працівників Староверської МТС, які займалися розкраданням зерна в період збирання врожаю в колгоспах району. При обшуках помешкань злочинців вилучено 444 кг зерна пшениці. Також правоохоронцями виявлено чимало фактів порушень при обліку зібраного врожаю. Так, у колгоспі імені Леніна Петровського району Харківської області не було обліковано 326 ц зерна, у колгоспі "Червоний прапор" того ж району не обліковано 97 ц зерна [9, 28 – 29]. Такі порушення в обліках були передумовами до масових розкрадань зібраного врожаю, які потім було досить складно довести без документального підтвердження.

Про важливість роботи по забезпеченню збирання врожаю та хлібозаготівлі свідчить той факт, що до цих заходів у 1944р. були залучені органи Народного комісаріату державної безпеки УРСР. Їх діяльність була спрямована на виявлення осіб, причетних до знищення або розкрадання зерна, зриву його постачання державі. Такі особи, у разі їх встановлення, відповідно до директиви Центру, негайно арештовувались та перевірялись на предмет причетності до німецьких спецслужб. Посилена робота в цьому напрямку керівництвом НКДБ УРСР вимагало провести в Сумській, Харківській та Чернігівській областях, де ситуація з хлібозаготівлею була більш складною порівняно з іншими регіонами [10, 223 – 224].

Правоохоронні органи в 1944р. не лише проводили значну роботу по викриттю злочинів під час збирання врожаю, а й здійснювали запобіжні заходи. Так, місцевими органами внутрішніх справ були розроблені "оперативні плани по охороні врожаю 1944 року", які передбачали максимальне залучення до цієї справи особового складу міліції та широких верств населення. Перевірялися всі особи, які виконували роботи по обліку, розподілу й збереженню врожаю. Тих, хто "не викликав довіри" (раніше судимі за службові злочини або крадіжки) – від роботи відсторонювалися.

Про важливість роботи правоохоронців по сприянню господарствам у збиранні врожаю свідчить і той факт, що, відповідно до вказівки НКВС УРСР від 17 червня 1944р., регіональним органам внутрішніх справ необхідно було "в цілях попередження бездоглядності серед дітей, поставити питання перед місцевими партійними і державними органами про своєчасність організації дитячих садків та ясел для дітей колгоспників і службовців, які працюють на польових роботах" [11, 139]. Зазначене дає підстави

стверджувати про системність підходів правоохоронних органів у питаннях забезпечення функціонування державних та господарських установ, зокрема, при збиранні та здачі державі врожаю.

Важливим напрямком налагодження нормального функціонування господарських об'єктів у сільській місцевості було забезпечення їх протипожежної безпеки. Виконання цих функцій покладалося на органи НКВС, в структуру яких входили пожежні підрозділи. Управління пожежної охорони НКВС працювали у тісному контакті з іншими державними установами та здійснювали цілий комплекс протипожежних заходів. Особливої значимості робота по запобіганню та боротьбі з пожежами в сільській місцевості набувала в літній період під час збирання врожаю. Для організації діяльності в цьому напрямку Раднарком УРСР 3 липня 1944р. прийняв спеціальну постанову щодо проведення протипожежних заходів, відповідальність і контроль за виконанням якої було покладено на органи державного пожежного нагляду Наркомату внутрішніх справ. Відповідно з вимогами постанови працівники пожежної служби організували добровільні пожежні дружини із числа активістів-колгоспників, проводили спеціальну підготовку їх членів на короткотермінових курсах і семінарах. Співробітники пожежних органів НКВС зобов'язували керівників колгоспів, радгоспів, МТС, підсобних господарств до початку збирання врожаю обладнати всю працюючу техніку необхідними засобами пожежогасіння. Керівники та особи, які допускали порушення протипожежних правил, притягувалися до відповідальності [12, 44–49].

З відновленням радянської влади на визволених територіях Лівобережної України поверталася державна система з усіма її атрибутами тоталітаризму. При цьому надзвичайні умови воєнного часу нерідко нівелювали межу між рамками закону та беззаконням. Інколи представники владних структур сприймали надані їм повноваження як всюдозволеність, що обґрунтовувалась необхідністю "наведення порядку". У таких випадках наслідки дій влади були негативними, а часом і трагічними. Наприклад, заступник голови виконкому Борзенської райради Мелашенко, будучи уповноваженим райкомом по хлібозаготівлі, у грудні 1943р. викликав до Трестянської сільради жителя даного села Яковця і запропонував тому продати державі 3 ц зерна. У відповідь на заяву Яковця про те, що він уже продав державі 1 ц і більше надлишків не має, Мелашенко пострілом з пістолета вбив селянина [13, 5–6]. Як не парадоксально, але протистояти порушенням законності з боку партійно-державних функціонерів могли лише правоохоронні органи. Саме співробітники НКВС-НКДБ, які були наділені надзвичайними повноваженнями, а тим більше у роки війни, і які самі нерідко допускали порушення законів при виконанні покладених на них завдань, виявляли та припиняли непоодинокі факти зловживань і свавілля з боку представників місцевого керівного апарату.

При цьому слід зазначити, що при розслідуванні справ про зловживання з боку керівників владних структур правоохоронні органи проводили перевірку можливих фактів зв'язку таких посадовців з ворожими спецслужбами. Зокрема, у згаданому вище випадку слідство у справі Мелашенка проводилося правоохоронцями під кутом виявлення можливої

причетності його до органів німецької розвідки, хоча він був колишнім партизаном. Таке пояснення свавілля одного з керівників району влаштувало всіх і відкидало будь-які можливі запитання про причини допущення такого роду вчинків.

Таким чином, після визволення Лівобережної України від гітлерівських окупантів органи НКВС-НКДБ у 1943–1944 рр. здійснювали значний обсяг надзвичайно важливої роботи по своїй лінії у сфері сільського господарства. Правоохоронні органи надавали владним структурам цінну інформацію з актуальних питань функціонування галузі, що давало можливість керівництву своєчасно приймати необхідні управлінські рішення для усунення наявних проблем і недоліків в організації роботи, проведення певних організаційних та практичних заходів. Вагомий внесок у справу відновлення економічного потенціалу села був зроблений правоохоронцями в межах своєї компетенції під час проведення сільськогосподарських робіт та хлібозаготівлі. Важливе значення мала робота правоохоронних органів по забезпеченню безпеки і порядку в сільській місцевості. Виконання підрозділами НКВС-НКДБ вказаних функцій безумовно сприяло підвищенню ефективності здійснюваних заходів по відбудові сільського господарства та його роботи в умовах відбудовчого процесу в післяокупаційний період.

1. Вронська Т.В. *Режимно-обмежувальні заходи органів влади на визволеній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки. // Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей.* – К., 1997. – Вип. 1; Михайленко П.П., Довбня В.А. *Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР у період Великої Вітчизняної війни (1941-1945) // Мліція України.* – К., 2005. – №.№ 8, 9; Шевченко А.Г. *Деякі аспекти правоохоронної діяльності співробітників органів внутрішніх справ України на транспорті в перші роки Великої Вітчизняної війни (1941-1942 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей.* – К., 2003. – Вип. 7, ч. 2; Коровин В.В. *История отечественных органов безопасности.* – М., 1998 та ін.
2. *Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБ України).* – Ф. 16. – Оп. 2. – Спр. 4.
3. *Державний архів Харківської області (далі – ДАХО).* – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 325.
4. *Державний архів Полтавської області.* – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 259.
5. *ДА СБ України.* – Ф. 16. – Оп. 36. – Спр. 6.
6. *ДАХО – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 316.*
7. *ДА СБ України.* – Ф. 16. – Оп. 37. – Спр. 1.
8. *Державний архів Дніпропетровської області.* – Ф. 19. – Оп. 4. – Спр. 4.
9. *ДАХО – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 320.*
10. *ДА СБ України.* – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 1.
11. *Архів Міністерства внутрішніх справ України.* – Ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 2.
12. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.* – Ф. Р-2. – Оп. 7, т. 2. – Спр. 914.
13. *Центральний державний архів громадських об'єднань України.* – Ф. 1. – Оп. 23, ч.1. – Спр. 918.